

ДАЛАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ**Спанов Мейрхан Жантаевич***meir_filosof27@mail.ru**М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
(Тараз, Қазақстан)***Spanov Meirkhan***meir_filosof27@mail.ru**M.Kh. Dulati Taraz Regional University
(Taraz, Kazakhstan)*

Аңдатпа. Мақалада дәстүрлі түркілік дүниетаным бойынша ойлау мен тілдің қатынасы мәдени жүйелерді қалыптастырған әрі өзара үндестік заңдылықтарын реттейтін ұлттық-мәдени дүниетанымның негізі қаланғандығы айтылды. Ұлттық танымның негізі болып табылатын мәдениеттің қалыптасуы және түлеу мен тоқырауға ұрынған тұсын байыпты зерделеу бүгінде қажет болып отыр. Дәстүрлі түркілік дүниетаным – исламнан бұрынғы тарихи, мәдени қабаттардағы тілдік, ділдік және ойлау құндылықтарының жиынтық болмысын исламмен біріктіре қарастырудың маңыздылығы ерекше атап көрсетілді. Жаңа дүниетанымдық бағытқа ие болып, моральдық сапаның жаңа сатысына көтерілген көшпелі түркі қоғамы осы кезде екі жақты үрдісті бастан кешкендігіне талдау жасалған.

Түйін сөздер: мәдениет, дін, тарих, құндылық, ұлттық руханият.

Kіpіcne

Тарихтан білетініміз сақтар империясы ыдырап, тәңіршілдік дүниетаным қайта нығайды. «Зороастризмнің канондары, ондағы Құдайлардың, шапағаттылардың атаулары сақтар арасында ұмытылса да, оның басты отқа табынушылық нормалары, этикалық құндылықтары, өсиетнамалар сақталып қалды. Б.д.д. X-VIII ғғ. арасында қазіргі Қазақстан аймағындағы жергілікті көсемдер жеке- жеке мемлекеттер құрып, үлде мен бүлдеге оранып өмір сүріп, алтын киімдерімен, тіпті алтындалған күймелермен де жерленді. Б.д.д VI-V ғғ. тұсында, әуелі II Кир Иран империясын құрып, сақтармен талай соғысып, ақыры Томирис патшайымыздың қолынан ажалын құшып, онан соң II Дари, мың жылдай жергілікті жерлерде сақталып келген заратуштралық діни ілімді мемлекеттік дінге айналдырған кезде, сақтар үшін ол діннің тікелей мазмұны, ондағы атаулар мен есімдер ұмытылып қана емес, тіпті жатталып кеткен нәрсеге айналды. Бірақ оның тәңірлікпен терең тамырласқан бастапқы сенімдік сарындары, этикалық, салт-дәстүрлік, ырым-жоралғылық, рәсім-рәміздік нормалары, қазіргі біздің рухани-ділдік әлеміміздің ең ескіден келе жатқан арғытектік-архетиптік өзегін құрайды» [1, 4 б.]. Бүгінде арғы-бергі тарихымызға көз салсақ, кіндігіміз Үнді

мен Ніл, Еділ мен Дон жағалауларына қазақ даласының рухын жеткізген бабаларымызбен жалғасып жатқанының бүгінде куәсіміз. Қай халықтың болмасын таным қабаттары да толысып, белгілі бір дүниетанымды құраған. Тәңіршілдік танымның өте ерте дәуірлерден енген фетиштік, тотемдік, анимизмдік дәуірлерге жетуді қажет етеді. Ол дәуірде табиғаттың ғажап қуатты көріністері адамдардың күнделікті тіршілігін өз ырқына көндіріп, өмірін қорғауға, жанын сақтауға мәжбүрлеп отырған. Адам санасы тылсым күштерге табынуға, өте қиналғанда жалбарынып құрбандықтар беруге мәжбүр болған. Ең көне жоралғыларымыздың шығу себептері екені белгілі.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің әдістемелік негізі ретінде түркілік дүниетанымға қатысты жұмыстар жазған отандық және шетелдік ғалымдардың теориялық тұжырымдары зерделенді. Далалық танымның рухани құндылықтық өлшемдері өткені мен бүгіні, болашағы арасындағы арақатынасты дәйектеуде талдау мен жүйелеу, тарихилық пен логикалықтың бірлігі анықталды. Ұлтымыздың танымына ықпал еткен орыс, қытай, араб, парсы, моңғол т.б. халықтардың ойлау жүйесі салыстырмалы түрде сараланды.

Қазақтың дәстүрлі дүниетанымы

Академик Ә. Нысанбаев қазақта Декарт, Кант, Гегель сияқты философиялық жүйе құрған ойшылдар болмаған дейді. «Сірә, көшпелі халықта ондайлардың қажеттілігі де тумаған шығар. Бірақ, біз өзімізге этникалық тегіміз жағынан келсек мың жылдан аса мәдениетіміз, тарихымыз, философиямыз бар халықпыз. Философия дегенде оның халықтық және кәсіби формаларын айтуымыз керек... Міне, осы әлемдік философия тұрғысынан қазақтың ұлттық рухы әлем кейпі мен менталитетінің қалыптасуы мен даму тарихы тұжырымдалды. Басқаша айтқанда, қазақ ғарышында, оның ұлы даласында қалыптасқан ойы әлемдік философия тарихының құрамдас бөлігіне айналды. Ал бұл тарихтың субъектілері болып қазақтың дана хандары, билері, жыраулары, ақындары, ағартушылары мен ғалымдары, ойшылдары есептеледі» деген ойы орындды [2, 136 б.]. Әрине, тарихқа XV ғасырда «қазақ» деген атпен енесек те, түркі, қыпшақ мәдениетінің төл мұрагерінің біріміз. Сондықтан халқымыздың дүниетанымы мен ойлау мәдениетінің де мың жылдан аса тарихы бар деуге толық негіз бар

Дүниетанымдық типтердің алмасуы барысында философиялық еңбектерде мифологиялық, дәстүрлік және жаңашылдық кезеңдер ерекшеленеді. А.Х. Қасымжанов қазақ халқының рухани мәдениетіндегі мынадай кезеңдерді бөліп алды: «1. Мифология. 2. Ренесанс (Қайта өрлеу), 3. Ағартушылық». Мифтік таным барлық халықтардың ойлау жүйесінде белгілі бір орын алатыны анық [3, с. 90]. Мифпен айналысатын ғалымдар да санаулы. Мифті сөйлету өте күрделі құбылыс. Оны тану тарихтағы орнымызды тануға алып келетін бірден бір айшықты ақиқат. Ренесанстық кезеңді бастан кешірдік. Ортағасыр ойшылдар Ба-

тыс ғалымдарын өзіне қаратып, түркілік құндылық пен ислам философиясын басын біріктіре отырып, ғылымның шоқтығын көкке көтерген тұсын ешкім жоққа шығара алмас. Шоқан, Ыбырай мен Абай танымы қазақ халқының арғы-бергі тарихы мен мәдениетін танытуға күш жұмсап, қордалы білімнің мәйегін қалап кетті. Осындай сүре жол кейінгі ұрпаққа мол азық болып, өзін шыңдау да шыңға шығаратыны анық.

Әрине, қазақтың дәстүрлі дүниетанымы түркі тайпаларының этникалық бірігуі тұсында қалыптасқан. Мұсылман дінінің негізінде жасақталған империялардың тарихта құлағаны жағымды көрініс тапты. Бұл кезде отырықшылар бас көтеріп, номадтарды жаулап алуға дайындалды. Қазақ болмысы түркілік болмысты толықтай сіңірген көшпелі халық болатын. XX ғасырдың басына дейін осы көшпелі мал шаруашылығы сақталып келген.

Ғалымдардың тұжырымдарына сүйенсек, таным бағдарында шығысты құрмет тұту ежелгі тас балбалдардан да көрінеді. Ең ежелгі кезеңдерде көшпелі халықтарда мазар болмаған. Бұл үрдіс кейін қалыптасты. Түріктердің ежелгі молаларының барлығының жүзі шығысқа қаратылады. Д. Кішібеков “Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең” атты еңбегінде мәдениеттік-тілдік қырынан ашып көрсетеді. Ол аталмыш еңбегінде: “...Қазақ тілінің қалыптасуының бірінші кезеңіне рулық сана, Тәңірлік сенім, тайпалық қарым-қатынас, әдет-ғұрып негізіндегі тіл, ауыз әдебиеті жатады, ал, екінші кезеңіне болса, ислам діні енгеннен кейінгі Ақ Орда, Алтын Орда мемлекеттері қалыптасқан Қорқыт Ата, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Қожа Ахмет Иасауи, Дулати, Кодекс Куманикус дәуірі жатады” – деп, жоғарыдағы ойымызды бекіте түседі [4, 137 б.].

Дәстүрлі түркілік дүниетаным

Дәстүрлі түркілік дүниетаным бойынша ойлау мен тілдің қатынасы мәдени жүйелерді қалыптастырған әрі өзара үндестік заңдылықтарын реттейтін ұлттық-мәдени дүниетанымның негізі қаланды. Ұлттық танымның негізі болып табылатын мәдениеттің қалыптасуы және түлеу мен тоқырауға ұрынған тұсын байыпты зерделеу бүгінде қажет болып отыр. Сонымен қатар, дәстүрлі түркілік дүниетаным – исламнан бұрынғы тарихи, мәдени қабаттардағы тілдік, ділдік және ойлау құндылықтарының жиынтық болмысын исламмен кіріктіре қарастыру маңызды.

«Мәдениет ұғымы бір жақты емес, бір сатылы да емес болып табылады. Мәдениет түсінігі аясына жеке адамға, қоғамға, халыққа, ұлтқа, мемлекетке және Әлемге қатысты мәдени позициялар жүйесі енеді. Мәдениетті анықтаудағы үш көзқарасты қолдана отырып, зерттеуші соған тән барлық үрдістерді толық қарастыра алады: тарихи(уақыттылық) – қандай да бір мәдени құбылыстардың уақыты және орны; формальды-функционалды (уақыттан тыс) – мәдениеттің қызметі мен құбылыстарын талдау, олардың уақыттан тыс, қайталанатын және кері түріндегі үдерістерін, интеграция мен дезинтеграцияны түсіну; формальды-уақыттылық үдеріс, әдетте, мәдениеттің өсуі немесе дамуы деп атайды – бұл мәдени жүйенің әр уақытта өзгеруі, бір форма алдыңғы формадан шығуы

және келесі бір формаға айналуы. Бұл үдерістің шеңберінде өзгерістер жеке құбылыстармен емес, мәдени құбылыстардың сыныптарымен болады. Мәдениет ұғымына адамзаттық қоғамның өндірістік, қоғамдық және рухани өмірдегі жетістіктер, ережелер мен тәртіптер жиынтығы, тәрбие мен білімділіктің белгілері т.с.с түсініктер кіреді [5, с. 42]. Әрине, қалалық, аймақтық, аумақтық, этникалық топтар, халықтар, діни ұстанымдар – бұлардың барлығы мәдени әртүрліліктің деңгейлерін көрсететін өзіндік ерекшелігі бар мәдениетке ие. XX ғ гуманисі Альберт Швейцер былай дейді: «Мәдениет дегеніміз адам баласының және бүкіл адамзаттың прогресінің жиынтығы, ал бұл процесс индивидтің рухани жетілуге ықпал тигізуі тиіс. Өйтпеген жағдайда, бұл прогресс мәдениетке апармайды» [6, с. 103]. Адамзат баласы үшін прогресс дегеніміз техникалық пен технологиялық өремен шектелмей, рухани дүниені қатар жетілдіруде назардан тыс қалдырмауды бүгінде қажет етіп отыр. Рухани байлық адамзаттың тірегі. Осы тірекке әлем алыптарының барлығы тапжылмай қызмет етті. Материалдық байлық пен рухани байлық қатар өркендеп жатқан қоғамда халық дүниетанымы заманауи технологияны меңгеруге және ілесіп алуға қауқарсыздық танытпас деген ойдамыз.

Ескі наным-сенім бойынша 21 наурыздың кешінде жер бетін Қызыр-Ата аралайды. Бұл мереке Адам, Қоғам, Табиғат арасындағы үйлесімді қатынастың символы. Адам жанын мәңгілікпен ұштастырып, дүние түсінігін кеңейткен. Көшпелілер қашанда қоршаған ортамен өзін үйлестіре білген. «Рухани кеңістікті құрайтын ұлттық идеяның алғышарттары көп. Оның ішіндегі ең маңыздысы – дүниетаным. Дүниетаным – адамдар мен табиғатқа, жалпы құндылықтарға, моральдық ережелерге жеке тұлғаның жалпы қатынасын білдіретін негізгі сенім, қалып, таным немесе қоғам мүшелерімен ортақ көзқарас қалыптастырып, қоршаған ортамен қатынасты реттеудегі негізгі өлшем. Ол – адамның дүниені ақиқатпен теориялық және тәжірбиелік әдіс. Дүниетанымда тұтас адамзат әлемінің үлгісі сияқты мәдениет категорияларының жүйесі көрініс тапқан» [7, 344 б.].

Исламды қабылдаған түркі қоғамындағы басты тұлға адамның сапалық тұрғыда жетіліп, дамуы үшін қоғамға пайдалы, белсенді адам мен әлсіз адамның аражігін ажыратып, жақсы адамның қоғамдағы орнын көрсетіп, жаман қасиеттерден арылып, жақсы болуға итермеледі.

Көне түркі дүниетанымындағы «құт» ұғымы енді исламды қабылдаумен адамзат өмірі мәнінің жаңа категориясына айналды. Бұл түркі қоғамының исламға енуімен, түркілердің дәстүрлі дүниетанымының нақтылануымен құтқа ие болу талабы тереңдетіліп, нақты, анық сипат алды.

Тәңірім берсе құлына бақ, құт-дәулет,

Ісі оңалып, көтерілер күнде өрлеп, [8, 356]. Құттың Тәңірлік сипаты жалғасын тапқанмен, құттың баяндылығы адамның құт иесінің жеке бас қасиеті мен іс-әрекетіне байланыстылығына назар аударылды:

Құт опасыз ұшып-қонба тегінен,

Тайға табан, қонбай жатып жеріген.

Сенбе құтқа: келсе кетіп қалады,

Сенбе баққа: береді һәм алады.
Көркем мінезді, көңілі таза, майда тілді,
Жігерлі, адал, жауыз емес, жол-жобаны білетін.
Келген құтты тұта алмасақ-озады,
Бергенге ие бола алмасаң-тозады.
Қонған құттың біл қасиет-қадірін.
Жатқан-тұрар, көтерілген-жығылар.
Жанған-сөнер, шаршағандар-тынығар.
Бұл тіршілік көрген түстей өтеді,
Қуанба, құт құстай ұшып кетеді [9,40б].

Жалпы орта ғасыр ойшылдарының бірі Ж.Баласағұн өзінің дүниетанымында әл-Фараби этикасының ең жоғарғы категориясына айналған «құт-бақыт» категориясын талдағанда тәңірлік түсінікте құт тек Тәңірдің жарылқауымен қағанға берілетін сый есебінде қаралса, ислам философиясында құт пен береке, бақытқа талап қылған әр адам жете алады. Исламды қабылдаған түркі мемлекетінде мемлекеттің тұрақтылығы мен күшеюін ақыл мен білімнің Тәңірден екендігін насихаттап, тіршіліктегі мәнін ашуға ұмтылды.

Жаңа дүниетанымдық бағытқа ие болып, моральдық сапаның жаңа сатысына көтерілген көшпелі түркі қоғамы осы кезде екі жақты үрдісті бастан кешті. Біріншіден, отырықшы мұсылман қауымдастығының шеңберіне кіру арқылы жаңа дінмен етене араласып, өздерінің төл дүниетанымдық жүйесімен сабақтас, бірақ анағұрлым жетілген дінге қол жеткізсе, екіншіден, осы дінді олардан бұрынырақ қабылдаған ирандық-парсылық өркениет арқылы өздерінің дәстүрлі көшпелілік-шаруашылық өмір салтының салыстырмалы түрде артта қалғандығын сезді. Яғни, ислам өркениетінің орталықтары болып табылатын қалалардың қасында түркілердің көне наным орталықтары мен қасиетті орындары туралы О. Шпенглердің: «Мегаполистердің «урбанизациялық орталығы» мен «шеткері аймақтар» арасындағы оппозициясы өркениет белгілері болып табылады. Орталық немесе әлемдік қала өзіне бүкіл ел өмірін сіңірді. Рухани, саяси, экономикалық шешімдерді бүкіл ел болып емес, елдің ең озық адами материалын сіңірген үш-төрт «әлемдік қала» шешеді. Әлемдік қалада дәстүрді түсінбейтін, материалдық құндылықтарға бас иетін тобыр тұрады», -дегені осы ортағасырлық түркілерге қатысты айтылды [10, сс. 385-437]. Әл-Фараби өз трактатында «қайырымды қала» басшысына тән ерекшеліктің орынын көрсеткенде, оған он екі түрлі қасиетті таңған болатын. Осы қасиеттің барлығы бір адамның бойынан табылуы өте қиын. Ең болмағанда осы қасиеттердің адам бойынан жартысы табылса да, соған да көндіккенін айтқан.

Тарихтан баршамызға мәлім, Қарахан мемлекетінің тұсында да, ойшылдар мемлекет басшысына қойылатын талаптарды ұсынып келді. А. Игүнеки ислам шеңберіндегі этикалық-моральдық нормалардың ережесін жасауға атсалысты. Көшпелілердің отырықшыларға, отырықшылардың көшпелілерге тигізген әсері қашанда болды. Бұл кезде дәстүрлі түркі дүниетанымына маскүнемдік пен зинакорлық құбылыстар түркілік болмысқа жат болатын. Осындай адам болмысына әсіресе, түркілік болмысқа жат құбылыстан арылуға шақырды.

Исламды қабылдаған түркі қоғамында түркі көшпелілері құрған мемлекеттің ұстанымындағы «Отанды қорғау», «ұжымдық өмір», «үлкенді сыйлап, кішіге құрмет көрсету» барынша дәріптелді. Осылайша, көне түркі мемлекеттілігі кезінде қалыптасып, дамыған дәстүрлі дүниетаным түркілердің ислам дінін қабылдауымен ішінара өз формасын өзгерткенімен, жаңа дінмен біте қайнаса өз міндетін толықтыра түсті. Ғасырлар бойы дамып келе жатқан дәстүр жаңа дінмен өзін үйлестіре отырып, түркі қоғамында сақталып қалды. Бұл жерде баса айтатын нәрсе, Ислам діні таралу кеңістігі тұрғысынан алғанда, үлкен территорияны қамтыды, дегенмен түркілер арасында исламды қабылдауда ұлттық болмысты сақтап қалды.

Қорытынды

Сыздықов С., Қанаев С., Жеңіс Ж. «Мәңгілік ел идеясы» деп аталатын еңбектерінде: «Әрине, жаңа дінді қабылдау түркілер үшін аса маңызды болғанымен, бұл үдерістің өзіне тән бірқатар мәселелерді алып келгендігі шындық. Исламды қабылдаған түркі мемлекетінде бұрынғы идеологиялық бағыттар – әлемдік үстемдікке ие болу, дәстүрлі қарсыластарын тұқырту, түркілерді біріктіру жалғасын тапқанымен, Қарахан мемлекеті енді жаңа саяси қиыншылықтармен де бетпе-бет келді. Бұл ең алдымен саяси исламның ішкі қайшылықтарына байланысты болды. Осы кездегі ислам қоғамы үшін ең өзекті мәселелердің бірі – исламдағы әр түрлі діни ағымдар арасындағы алауыздықтардың өршуі алғашқы түркі мұсылман мемлекеттерін айналып өтпеді. Олар ислам әлемінің басқа да мемлекеттері тәрізді орын алып жатқан діни-идеологиялық, саяси күрестерге араласып кетті. Бұл ең алдымен исламдағы түрлі діни ағымдар арасындағы күрестер еді» [11, 100 б.]. Зерттеушілер осындай ислам ішкілік күрестердің нәтижесінде Қарахандар мемлекетінде басқа ағымдар арасынан ханафилер басымдылық танытып, жетекші орынға ие болғанымен, діни алауыздықтар түркі мемлекеттерінің ішкі ахуалына кері әсерін тигізбей қоймады. Ресми ханафи бағытын мемлекеттің тұрақты бағдары ету мақсатында діни шығармалар көптеп жазылды. Мемлекеттің идеологиялық тұғырын нығайтуда жетекші маңызға ие дін иелері үлкен құрметке ие болды. Қарахан билігі тұсында тек фикх (ислам заң ғылымы) бойынша үш жүзге тарта еңбек жазылғандығын айтады [12, 56 б.]. Халық қашанда бөгде танымнан бойын тасалатып ұстағаны дұрыс. Рухына жат таным халықты көтермейді, қайта өшіреді. Себебі, рухы жығылады. Рухы жығылған елді ешкім керек етпейді. Ондай ұлттың ұлттық танымы жойылып кетеді. Тарих қашанда адамзатқа сабақ беріп отырғанының куәсіміз. Түрікі халқының исламға дейінгі тарихында бір-біріне айдап салып, одан қалса қыз беріп ішке іріткі салған тұстары көп болған. Ислам діні ішке кіргенде де мұндай іріткіден ада болған емес. Әр дәуірде әртүрлі формада түркі халықтарының ортасына іріткі салып, отырықшылар қашанда басып алудың оңтайлы жолдарын жасаған. Дәуірлеген тұсымыз бен құлазыған тұсымызды жадымызда ұстап, болашаққа қадам жасағанда, осындай кесе көлденеңнен кезіккен кедергілерді болдыртпай, өзімізді шыңдау тұр.

Дәстүрлі түркілік дүниетанымда әлем ұғымы ерекше мән-мағынаға ие. Әлем – Тәңірдің құты ретінде киелі, бақыттың көзі болып саналған. Сондықтан, әлем – адамның мәдени тіршілігінің кеңістігі. Бұл кеңістік әрдайым жаңару-жаратылу үстіндегі жанды болмыс болып саналған. Қазақ танымында адам өзін жанды болмыс ретінде үнемі әлеммен үндестікте және тұтастықта қарастыған. Өйткені, адам болмысы қашанда сыртқы және ішкі болмысты тануға күш жұмсаған. Сол жолда әлем адам үшін танымның көзі, Тәңірдің айнасы, мәдени құндылықтардың тұғыры екені даусыз. Осылайша, адамның әлемдегі орны исламдық дүниетаным арқылы толықтырылды. Бұл процестердің толығымен Иасауи ілімінің негізі болып табылатын еркін сұхбат әдісі арқылы құбылыстық әрі мазмұндық тұрғыдан жүзеге асқандығын толық айтуымызға болады. Ұлтты ұйыстыратын да ұлы идеялар. Осындай ұлы идеяларға еш уақытта кенде болмағанбыз. Бабалар салған сара жолмен жүру, солардан медет тілеу ұлттық болмысымызды өсіртпесе, өшіртпейтіні анық. Ендеше, адамзатқа ортақ құндылықтарды заманауи талаппен бірлікте қарастыра отырып, өзімізді шыңдау бүгінгі заманның күн тәртібінде тұрған ұлы іс. Түркілік рухты жадымызда бекем ұстау арқылы дініміз бен ділімізді кірлетпей таза ұстау өрелі өркениетке қол жеткізетіні анық.

Қазақ халқы рухани бастауын ежелгі арналардан алады. Төныкөк, Күлтегіннің руникалық жазулары мен Орхон-Енисей жазба ескерткіштері әлемдік деңгейде түркілердің дәурендеп тұрған тұсы болса, араб-ислам рухының Қазақстан аумағына келуінің ықпалы зор болды. Көне түркілердің руникалық жазуларының орнына араб әріптері пайда болды. Бұл тұста әл-Фараби, Ж.Баласағұн мен М.Қашғари т.б. еңбектері араб-мұсылман мәдениетіне қосқан үлесімен айшықталады. Бұл аты аталған тұлғалар түркілік рухты қастерлеп, өзге мәдениеттің өтінде жойылып кетпеу үшін шығармаларын түркі тілінде жазып, насихаттаған ғалымдар болатын. Қай заман болмасын ұлттық болмысты күйретіп алмау басты орында болатын. Аласапыран заманның өзінде қазақ халқы қашанда ұрпағына аңыз, жыр, дастандары мен шежіресін жаттатқан. Бұл ұлттық болмысты сақтап қалудың төте жолы болатын. Ауызша мәдениет ғасырлар бойы халықпен бірге жасасып келді. Ауызша мәдениет ұлттың жадын жаңғыртып, өзін сақтауына игі ықпалы болған. Бүгінде ауызша және жазбаша мәдениеттің ұлт үшін атқаратын қызметін ешкім жоққа шығармас. Арыдан түркілер тасқа қашап жазу арқылы, ұрпағына аманат, өсиет ретінде қалдырған сөзін кейінгі ұрпақ жадынан өшірмеуін міндеттесе, бабалардың игі істерін ұрпақтарыда есіне алып, оларға ас беру үрдісін көңілден де, көзден таса жібермеген. Бұл үрдіс күні бүгінге шейін өз мәнін жоймай ұрпақтар алдында жалғасын тауып келеді.

Ежелгі түркілердің Тәңірге табыну үрдісі мен ислам мәдениетін өзара ықпалдастыруға күш жұмсаған Қожа Ахмет Иассауи болды. Оғыздар заманыда қазақ ұлтының ұлтық болмысы қаланған болатын. Арыда Майқы би, беріде Есім ханның «Ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті жарғысы» қазақ болмысының ұлттық болмысын ұйытқан келелі заңдар. Қазақ арғы – бергі тарихында өзін қордаланған мәдениетімен байытып, өзгені де жатырқамай, олардан да қажеттісін алып, өзін жаңалап, жаңғыртуға күш жұмсап отырған.

XV-XVIII ғасырларда қазақ елі көшпеліктен отырықшылыққа ауысып жатқан тұс болатын. Бұл тұста тәңірлік пен түркілік рух қайта түледі. Түркітілдес

халықтың ортақ мұраларын ескеріп, бүгінгі мәдени байланыстың қоғамдағы орнын тану маңызды. Өркениетті ел болуға шақырған данышпандардың ойлары бүгінде өзімізді тануға және өзгелердің озық тәжірбиесінен үлгі алып, уақтылы меңгеруге міндеттеп отыр. Ендеше, ұлттар аймақтық, аумақтық пен әлемдік ықпалдастық межесінде өзін шыңдап, адамзатқа ортақ құндылық болып табылатын өлшемдермен мәдени сұхбатқа түскенде толыса түсетініне бүгінде көз жеткізіп отырмыз.

Бүгінгі таңда жаһандану үрдісі қоғам өмірінің барлық салаларын қамтып, дәстүрлі мәдениеттердің құндылықтарын шайып жіберуге негізделген үрдістерге мемлекет тарапынан рухани құндылықтарымызды қарсы қою арқылы тосқауыл танытып отырмыз. Жас ұлттың өсіп-өнуіне ұлтаралық қатынастар мен әлемдік деңгейдегі біліммен сусындауға жастар үшін барынша жағдай жасалынып отырған қоғамда өзімізді шыңдау тұрғаны анық. Осы жолда ғасырлар бойы қалыптасқан құндылықтарымыздың орнын бағамдап, оны тануға ұмтылыс жасау өзімізді жаңғырту болып табылады. Бұл ғылыми жұмыстың ерекшелігі де сонда, қазақ халқы өзінің арғы негізін түркілік руханиятпен байланыстырғандықтан, түркі халқының тарихтағы орны мен олар игерген мәдени өлшемдердің өркениет көшіндегі орнымен сабақтастыра зерттеу қолға алынған болатын.

Осының негізінде арғы-бергі тарихымызда дін мен дәстүр арасындағы сабақтастық бұрын қалай болса, бүгінде солай тұрғанын таныту болды. Қазақ хандығы тұсындағы дін мен дәстүр арасындағы сабақтастықта халқымыз үшін жоңғар шапқыншылығының тигізген зардаптары елді есеңгіреткені анық. Бұл тұста батырлар мен билеріміз үшінде дінді қорудан гөрі елді, жерді қорғау алдыңғы орынға шыққан болатын. Мұның аясында ғалымдарымыз біраз еңбектер жазған болатын. «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында шыққан еңбектер куә. Осы еңбектерді басшылыққа ала отырып, өзіміздің көзқарасымызды жүйелеуге ұмтылдық.

Көшпелі халық танымы талайды қызықтырып, өзіне қарата білген. Далалық танымның ерекшелігі де сонда, ешбір нәрсеге жіпсіз байлануды көздемеген. Қазақ халқының төлдүниетанымы жөнінде сөз қозғағанда ежелгі аңыз, жыр, ертегі мен мақал мәтелдердің халық танымындағы орнын зерделеп барып, түркілік мәдениеттің өзіне тән ерекшелігін көрсету арқылы олардың көршілес жатқан мемлекеттермен ұстанған мәдени, саяси байланыстарының мәнін ашып көрсету арқылы ұлттық құндылықтарымыздың мәні ашылды. Тәңірлік, шамандық, зороастризм, буддизм, христиан және ислам діндерінің ықпалы сол діндердің құрылымдық жүйесі арқылы түркі халқының дүниетанымымен байланыстыра қарастырылды. Осыдан ұлттық және әлемдік діндердің өзіндік ұқсастықтары мен айырмашылықтары дін философиясы тұрғысынан сараланды. Осы жолда отандық және шетел ғалымдарының пікірін ортаға сала отырып, өзімізше бір қортындылар жасауға ұмтылдық.

Зерттеуші ғалымдардың пікіріне сүйенсек, ислам діні қазақ халқының арасына парсылар арқылы енгендігін айтқан болатын. Бұл пікірдің де жаны бар. Парсы мәдениеті мен түркі мәдениеті өзара жақын болды. Оларды жақындатып тұрған географиялық орналасу жағынан алғанда да, мәдени, рухани, саяси бай-

ланыстар болғанын жоққа шығара алмаспыз. Дегенмен, әр мәдениеттің ұлттың танымына тигізер пайдасы бары анық. Мәдени байланыстардың артуы ұлт танымының кеңейуіне жол берген. Ендеше, араб, парсы, қытай мәдениетімен түркі тілдес ұлттардың дүниетанымына ықпалын жоққа шығаруға болмас. Аталған мәдениеттер міндетті түрде қазақ халқының дүниетанымына ықпалы болды. Араб, парсы ғұламалары мен шайырларының қазақ ойшылдарының танымына мықты әсер етті. Омар Хаям, Фирдауси еңбектерінің қазақ ғұламаларына айтарлықтай ықпалы болды.

Қорыта келгенде, парсы, қытай, орыс мәдениетінің ықпалынан да кенде болмадық. Ғасырлар бойы олармен рухани, саяси, экономикалық байланыстар болды. Осы жерден әр ұлттың тарихтағы орны мен танымын келесі бір ұлттың ықпалынсыз қарастыра алмаймыз. Олардың дүниетанымынада түркілердің ықпалы болды. Бұл ұлттардың ортасында қыз беріп, қыз алу үрдісі жақсы жүрді. Арғы-бергі тарихымызда осындай үрдістердің жақсы мен жаман жағыда ұлттың саяси ұстанымы мен болмысына тигізген ықпалын жоққа шығара алмаймыз. Оған тарихшылар, мәдениеттанушылар, саясаттанушылардың ғылыми еңбектері дәлел.

Далалық танымының өзіндік ерекшелігін көрсеткенде ислам және дәстүрлі қазақ мәдениеті аясында діннен гөрі дәстүрдің орнын жоғары көрсетуге ұмтылды. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінің өзіне тән ерекшелігін өзге мәдениеттермен байланыстыра зерттегенде оның артықшылығын көрсетуге талпынды. Әрине, мәдениеттің өзіне тән ерекшелігі болатынын ескерсек, қазақ мәдениетінің ерекшелігі сонда оның ашықтығы мен ешкімді жатырқамай өзіне жақын тарта білуінде болып отыр. Осы киелі үрдіс оның дүниетанымын кеңейтіп, қандай да бір мәдени, саяси, рухани байланыста өзін шыңдап, өркендей алды.

Адам мен табиғат, адам мен әлем, адам мен адам арасындағы қатынас қазақ халқы үшін қашанда маңызды болған. Сондықтан да, қазақ халқының танымында тәңірлік діннің ұстанымдары жергілікті халықтың дәстүрі мен ымыраға түсіп, түркілік дүниетанымының өзгеден ерекшелейтін ментальдық ерекшелігін айтсақ, ал ислам діні келген тұста осы өлшемдер жаңа қырынан қайта жасақталып, ұлтымыздың ұлттық танымын жаңа қырынан қалыптастыруға өз септігін тигізген болатын. Оған дәлел ретінде Қарахан дәуірі тұсында Ж. Баласағұнның «Құтты білігі» мен М.Қашғаридің «Түрік сөздігі» еңбектерінің мәні түркілік рухты түлетуінен көреміз.

Қ.А.Иассауи мен Шоқан, Ыбырай мен Абай, Шәкәрімдердің дүниетанымы ұлттық құндылықтардың өзіне тән ерекшелігінде дін мен дәстүрдің қазақ халқының танымындағы орнына терең зерттеулер жүргізіп, құнды мұрағаттар қалдыра білген. Қазақ халқы тарих жолында небір сындарлы кезеңдерді бастан кешірген болатын. Нәубет замандарда да ұлттық болмысымызды сақтап, дініміз бен дәстүрімізді сақтап келген елміз. Бүгінгі таңда қазақ болмысын жаңа қырынан көркейту жолында ғылым мен білімді заманауи үрдістермен жасақтап, қайта сараптап жатырмыз. Осы жолда дәстүріміз бен дініміздің өзара қабысатын тұстарына ғылыми тұрғыдан талдау жасау арқылы, бүгінгі әлеммен өзіндік үндестікті табуға күш жұмсап отырған қоғамға қажет үрдістерді саралауға тырыстық.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Оспанов С. Арғытектану негіздері: тәңірлік пен жаратуштралық ілімді зерттеудің ғылыми-практикалық мәселелері. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 424 б.
- 2 Нысанбаев Ә. Қазақстан. Демократия. Рухани жаңару. – Алматы: ҚР БҒМ ИФПР, 1999. – 136 б.
- 3 Қасымжанов А. Духовные корни. Казах. – Алматы, 1994. – 90 с.
- 4 Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: «Ғылым», 1999. – 200 б.
- 5 Философия культуры. Становление и развитие, под ред. М.С.Кагана. – СПб., Лань, 1998. – 387 с.
- 6 Швейцер А. Культура и этика. – М.: «Прогресс», 1973. – 398 с.
- 7 Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2007. – 344 б.
- 8 Баласағұн Ж. Құтты білік. Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев. – Алматы: «Жазушы», 1986. – 616 б.
- 9 Қашқари М. Түрік сөздігі. 3 томдық шығармалар жинағы. Қазақ тіліне аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев. III Том. – Алматы: Хант, 1998. – 600 б.
- 10 Шпенглер О. Закат Европы. Авт. вступит. статьи А.П. Дубнов. – Новосибирск: «Наука», 1993. – 592 с.
- 11 Сыздықов С., Қанаев С., Жеңіс Ж. Мәңгілік ел идеясы: қалыптасуы, үш негізгі тарихи сабақтастық. – Астана: Фолиант, 2013. – 317 б.
- 12 Кенжетәев Д. Бүгінгі діни тіршіліктің дәстүрлі негіздері. Бүгінгі дінтану мәселелері (Ж. Ізтаевты еске алуға арналған ғылыми конференция материалдары. 15 қыркүйек, 2003 ж. Түркістан қ-сы). – Түркістан: Тұран, 2004. – 200 б.

Transliteration

- 1 Ospanov S. Argytektanu negizderi: tәnirlik pen zharatushtralық ilimdi zertteudіn ғыlymi-praktikalық мәseleleri [Fundamentals of Archeology: Scientific and Practical Problems of the Study of Theology and Creation]. – Almaty: «Arys» baspasy, 2009. – 424 b.
- 2 Nysanbaev Ә. Қазақстан. Demokratija. Ruhani zhaңaru [Kazakhstan. Democracy. Spiritual Renewal]. – Almaty: ҚR BFM IFPR, 1999. – 136 b.
- 3 Qasymzhanov A. Duhovnye korni. Kazah [Spiritual Roots]. – Almaty, 1994. – 90 s.
- 4 Kishibekov D. Қазақ mentaliteti: keshe, бүgin, erteң [Kazakh Mentality: Yesterday, Today, Tomorrow]. – Almaty: «Fylym», 1999. – 200 b.
- 5 Filosofija kul'tury [Philosophy of Culture]. Stanovlenie i razvitie, pod red. M.S.Kagana. – SPb., Lan', 1998. – 387 s.
- 6 Shvejcer A. Kul'tura i jetika [Culture and Ethics]. – M.: «Progress», 1973. – 398 s.
- 7 Biekenov K., Sadyrova M. Әleumettanudың түsindirme sözdigi [Explanatory Dictionary of Sociology]. – Almaty: «Sөzдіk-Slovar'», 2007. – 344 b.
- 8 Balasarұn Zh. Құtty bilik [Congratulations]. Көне тыrki tilinen audaryp, алғы sözi men түsinikterin zhazfan A. Egeubaev. – Almaty: «Zhazushy», 1986. – 616 b.
- 9 Qashqari M. Түrik sözdigi. 3 tomдық shyғarmalar zhinary [Turkish Dictionary, 3-Volume Collection of Works]. Қазақ tiline audaryp, алғы sözi men түsinikterin zhazfan A. Egeubaev. III Tom. – Almaty: Hant, 1998. – 600 b.
- 10 Shpengler O. Zakat Evropy [Sunset of Europe]. Avt. vstupit. stat'i A.P. Dubnov. – Novosibirsk: «Nauka», 1993. – 592 s.

11 Syzdykov S., Қанаев S., Zhenis Zh. Мәңгилік ел идеясы: қалыптасуы, үш негізгі тарихи сабақтастық [The Idea of an Eternal Country: Formation, Three Main Historical Succession]. – Astana: Foliant, 2013. – 317 б.

12 Kenzhetaev D. Бүгінгі діни тіршіліктің дәстүрлі негіздері [Traditional Bases of Religious Life Today]. Бүгінгі дінтану мәселелері (Zh. Iztaevty eske alura арналған ғылыми конференция материалдары. 15 күркүжек, 2003 ж. Түркістан қ-сы). – Түркістан: Тұран, 2004. – 200 б.

Спанов М.Ж.

Ценности степной культуры

Аннотация. В статье показывается, что согласно традиционному тюркскому мировоззрению соотношение мысли и языка является основой национально-культурного мировоззрения, которое формирует культурные системы и регулирует законы взаимной гармонии. Сегодня необходимо серьезно изучить становление культуры, лежащей в основе национального познания. Автор подчеркивает важность сочетания традиционного тюркского мировоззрения, совокупности языковых, интеллектуальных ценностей в доисламских исторических и культурных слоях с исламом. Анализируется, что кочевое тюркское общество, принявшее новое мировоззрение и поднявшееся на новый уровень нравственности, в то время переживало двусторонний процесс.

Ключевые слова: культура, религия, история, ценности, национальная духовность.

Spanov M.

Values of the Steppe Culture

Absrtact. This article considers that, according to the traditional Turkic worldview, the ratio of thought and language is the basis of the national and cultural worldview, which forms cultural systems and regulates the laws of mutual harmony. Today it is necessary to seriously study the formation of culture that underlies national knowledge. The importance of combining the traditional Turkic worldview with Islam, the totality of linguistic and intellectual values in the pre-Islamic historical and cultural layers are emphasized. Analysis of the nomadic Turkic society, which adopted a new worldview and rose to a new level of morality, experiencing a two-way process, is given.

Key words: culture, religion, history, values, national spirituality.